

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 94:327 (100)
DOI 10.32782/2523-4269-2024-89-3-7

Буга Володимир Васильович,

доктор юридичних наук, доцент,
декан факультету № 4

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0655-5256>



Саранов Сергій Вікторович,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління
факультету № 4

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7574-0260>



ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ ІСТОРИЧНИХ КРИЗ НА ФОРМУ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ АНТИЧНОСТІ Й РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ В МЕЖАХ КОНЦЕПЦІЇ ЯКОБА БУРКХАРДТА (1818–1897 РР.)

Статтю присвячено розкриттю впливу «історичних криз» на форму політичного режиму періоду античності й раннього Нового часу в межах концепції швейцарського історика культури Якоба Буркхардта (1818–1897 рр.). Дається загальна характеристика значущості наукової спадщини швейцарського ученого. Якоб Буркхардт, видатний швейцарський історик культури, здобув широку популярність насамперед завдяки класичній роботі «Культура Відродження в Італії». Проте творчі інтереси вченого були значно ширші, відбившись, окрім іншого, у курсі лекцій з проблематики рушійних сил всесвітньої історії. Концепт «історичних криз» розкривається Буркхардтом у декількох варіаціях. Автори статті здійснюють спробу порівняльного аналізу дії історичних криз на форму політичного режиму античного періоду і в епоху раннього Нового часу в межах інтерпретації Буркхардта.

Автори констатують важливість ознайомлення в межах української історіографії досліджуваного питання з окремими аспектами наукової спадщини Якоба Буркхардта, оскільки це дасть змогу, серед іншого, краще побачити риси концепцій О. Шпенглера і А. Тойнбі.

Ключові слова: Якоб Буркхардт, історична криза, античність, ранній Новий час, політичний режим, всесвітня історія, держава.

Постановка проблеми. Порівняльний аналіз відмінних рис політичного режиму античного періоду й періоду раннього Нового часу становить значний інтерес у межах сучасної української історіографії досліджуваного питання. Пояснюється це декількома

чинниками, що впливають зі специфіки предметного поля дослідження. Античний період, як відомо, заклав основи цивілізаційних показників європейських країн. Античність випробовує на практиці й здійснює теоретичне обґрунтування різних варіацій політичного

розвитку. Антична політико-правова думка досліджує широкий спектр проблематики оптимальної форми політико-правового розвитку.

Період раннього Нового часу продовжує лінію концептуального осмислення феномену політичного режиму, але з урахуванням інших історичних реалій. Є закономірним виявлення значної зацікавленості з боку представників політико-правової думки XIX століття до специфіки історичного розвитку античності й раннього Нового часу. У цьому сенсі наукова спадщина швейцарського історика культури Якоба Буркхардта відбиває цей інтерес. І водночас в українській історіографії найчастіше враховувалася класична робота Якоба Буркхардта «*Культура Відродження в Італії*» [6], але курс його університетських лекцій досі виявлявся поза увагою українських дослідників. Зрозуміло, тематика політичного режиму цікавила швейцарського ученого в контексті його ширших інтересів, присвячених історії культури.

Тож тема поданої статті є актуальною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Якоб Буркхардт належить до числа корифеїв історичної науки й історичної думки XIX століття. Його цікавив широкий спектр питань історичної науки. Упродовж тривалої викладацької роботи в університеті він лише двічі, у 1868 р. і в 1870–1871 рр., прочитав курс лекцій під назвою «*Роздуми про всесвітню історію*» [4]. Здобувши широку популярність за життя, Буркхардт привертая і продовжує привертати широкий інтерес з боку дослідників різних сторін його творчості. Необхідно відмітити серед багатьох роботи В. Гітерманна (Gütermann V.), Ф. Майнеке, Р. Добля, Е. Кесселя та інших учених [1; 2; 3]. Проблематику концепту історичної кризи в Буркхардта досліджував у своїй праці відомий фахівець із цього питання Е. В. Цееден.

Водночас при аналізі історіографічної основи цієї статті впадає у вічі відсутність перекладів українською мовою основних робіт Якоба Буркхардта. В українській історіографії нам не відомі роботи, присвячені аналізу наукової спадщини швейцарського вченого. Це дає основу розпочати розробку окремих аспектів цього питання з нашого боку.

Вказані факти й обставини визначили постановку **мети та завдань** поданої наукової статті, що полягають у порівняльному аналізі впливу історичних криз на форму політичного режиму періоду античності та раннього Нового часу в межах концепції Якоба Буркхардта.

При написанні статті використано французький переклад університетського курсу лекцій Буркхардта «*Роздуми про всесвітню історію*» 2001 року Свена Стеллінг-Мішо [4].

Виклад основного матеріалу. Різні аспекти наукової спадщини швейцарського історика культури Якоба Буркхардта привертаять тривалий період часу увагу дослідників. Взаємозв'язок між політичною дійсністю, яка оточувала Буркхардта, і науковими оцінками, що містяться в його наукових роботах, також привертая увагу фахівців з його життя і творчості. Учений, будучи людиною свого часу, жив у насичений історичними подіями період. Уже у своїй першій роботі «*Епоха Костянтина Великого*» він звертає увагу на історичну кризу римської держави, точніше кажучи, той період часу, коли політичний і соціальний розвиток римського суспільства став неухильним темпом набувати кризові риси.

Науковий світогляд, як відомо, проходить тривалий етап розвитку, але аксіомою є також те, що є низка

первинних запитань і проблем, що притягають інтерес, і залишаються такими надалі. Так само сталося і з Буркхардтом. Він повернеться до проблеми історичних криз у межах університетських лекцій, класифікує їх і розкриє значення для історичної еволюції на конкретних прикладах. Одним із показових проблемних моментів є характер політичного режиму при розвитку історичної кризи як такої в межах інтерпретації Буркхардта.

Курс лекцій Буркхардта вперше опубліковано в 1905 році. Це не завершений продукт авторської обробки фактичного матеріалу, а скоріш нарис, що так і залишився до кінця не обробленим. Утім, основні контури роботи є зрозумілими для читача. Ознайомлюючись зі змістом «*Роздумів про всесвітню історію*», ми бачимо, що виклад матеріалу розпочинається з характеристики так званих трьох сил всесвітньої історії. Зокрема, ідеться про державу, культуру та релігію. Взаємозв'язки між цими трьома «силами» розкриваються в шести підпунктах третьої глави курсу лекцій. Так, вибудовується лінія характеристики «культура – держава», «культура – релігія», «держава – релігія», «держава – культура», «релігія – держава», «релігія – культура». Швейцарський учений усякий раз уживає поняття «обумовленості», міняючи кожну з позначених їм «трьох сил» у тому, що відповідає певній структурі.

І лише після цього Буркхардт у четвертій главі приступає до розкриття поняття «історичні кризи». Останні, як зазначається, відбивають не поступовий процес розвитку «великих світових сил», а так званий процес прискороженого характеру [4, с. 140].

Помітними є риси полеміки швейцарського ученого з Г. Ф. В. Гегелем при характеристиці історичних криз. «Жалюгідним виглядає допущення, що будь-яка подія вміщена в певний проєкт світоустрою» [4, с. 144].

Далі Буркхардт здійснює характеристику історичних криз. Зупинимось на цьому питанні детальніше. Отже, ще в древній період ми бачимо згасання націй у результаті «виступу класів і каст проти деспотизму або гнітчого священного права» [4, с. 144]. Давньогрецький період історичного розвитку супроводжується кризами «в кругообігу царської влади, аристократії, тиранії, демократії і деспотії» [4, с. 145]. З огляду на політичну роздробленість Греції, вказані кризи мають локальний характер. Пелопоннеська війна не є «великою національною кризою» для Греції, як і македонське та подальше римське панування. Поліс зберігається при подальшому політичному розвитку подій, зберігається достатня кількість його автономних показників.

Справжньою кризою, як відмічає Буркхардт, може вважатися «протікання історії під пануванням мас» [4, с. 145]. У цьому сенсі Риму вдалося її уникнути, попри наявність у його показниках інших, менш значущих революцій. Рим перетворюється на «світову імперію» до початку цих «революцій». Буркхардт проводить паралель між імперськими спрямуваннями Афіні і Риму. Ми бачимо прагнення панівного афінського класу в V ст. до н. е. управляти «імперією у 18 мільйонів душ», спираючись тільки на панування в Аттіці. Це призвело до загибелі Афіні. Рим, на відміну від цього, представляє іншу картину. Передання влади від однієї фігури до іншої за умови майже повної відсутності на той момент зовнішніх ворогів сприяють виживанню Риму.

Громадянські війни в римській державі, за зауваженням Буркхардта, відбили протистояння нобілітету й бідних (збіднілих) верств населення. Нобілітет не бажає поступатися владою і власністю. Він готовий лише поступитися в дрібницях. У результаті спостерігаємо

затягне протистояння, римський нобілітет перебуває на «облоговому» положенні.

У цьому сенсі Цезар «рятує» Рим. Цікаво, що Буркхардт виходить з відсутності в Цезаря «військового деспотизму». Ослаблений нобілітет надалі забирається з історичної сцени династією Юліїв. Етап імперії дійсно ознаменував установлення миру. Проте в подальшому вже «ніхто не хоче змінювати форму імперії, великі імператори займають армії великими війнами» [4, с. 146]. Введення християнства з боку Костянтина подовжує життя Римської імперії. Проте все розвивається досить планомірно, без справжніх криз.

Буркхардт констатує відсутність справжніх криз або їх рідкість у межах історичного розвитку як такого. За зовнішньою канвою історичних подій, досить значущих на перший погляд, не відбувалося нічого воістину кардинального. У випадку з історичним прикладом Риму єдиною справжньою кризою стало лише Велике переселення народів. З огляду на це швейцарський учений виводить «універсальний феномен». Три вказані їм на початку курсу лекцій «сили», держава, релігія і культура, взаємодіючи в украй складні історичні періоди, втрачають взаємозв'язок у межах наявних реалій. Тоді відбувається посилення однієї з «сил», вона отримує «безмірний масштаб», а інші частини випробовують пригнічення (пригноблення). Це, власне кажучи, і запускає кризу як таку. Пригнічене проривається, історичний процес значним чином прискорюється.

Далі Буркхардт послідовно розглядає риси початкової стадії історичної кризи, момент «схрещування двох криз» і ситуацію спрямованості сил у протилежні сторони. Початкова стадія історичної кризи може мати негативні вияви, протестувати проти минулого тощо. Це руйнує «публічний порядок», але «роковий вплив здійснює ті напружені натури, яка після перших же ексцесів перетворюються на сигнальні лиха» [4, с. 150]. Не видаючи істинного масштабу подій, учасники цієї початкової стадії утворюють так звану сліпу коаліцію всіх тих, хто хоче якихось змін [4, с. 150].

Як приклади Буркхардт приводить описаний Фукидідом момент «про переговори перед відправкою сицилійської експедиції». Окрім цього, називається ситуація першого хрестового походу, що викликає в масовій свідомості фантастичні образи далекої землі, а також «видіння Карла VIII» напередодні походу в Італію. Вирішальною є кількісна «маса готівкового горючого матеріалу» на початку кризи і «той факт, на чий стороні виявиться фантазія». Внесення в процес соціальних чинників є однією з ознак справжньої величини кризи. Релігія може притягуватися як складовий елемент, як одна із «сил», що може або розколоти саму релігію, або призвести до релігійних війн.

Момент схрещення двох криз призводить до «розчнення» сильнішого в слабшому з них. Наприклад, протистояння між Габсбургами і Францією в ранній Новий час двічі було поглинене протистоянням Реформації і Контрреформації. Потім стався зворотний процес при Генріху IV і Рішельє.

Що стосується історичних сил, що рухаються в протилежні сторони в період кризи, то прикладом цього є «громадські встановлення». На них ґрунтується моральність і культура, звідси витікає «запеклість боротьби» протисторчких сторін. Кожен захищає «найсвятіше».

За підсумками криз утворюється так званий деспотичний режим. Він ґрунтується на «спогадах про колишні пережиті жахи свавілля випадкових людей» [4, с. 161]. Від влади й аристократії чекають «зречення», періодично таке дійсно відбувається. Наприклад, Римська республіка «затверджує диктатора», аристократія у Венеції буде обмежена Радою десяти. Демократичні режими «зрікаються» найпростіше. Результатом поразки аристократії в Древній Греції став тиранічний режим нібито в «служінні» в демократії. Правління деспота може принести що завгодно, зокрема позитивні за характером явища, «але тільки не заснувати законну свободу» [4, с. 162]. Кромвель, наприклад, спирався на військову силу. Спроба демократизації влади деспотом призводить до нової, дрібнішої, деспотії. Буркхардт як приклад приводить сучасну йому Францію.

Деспотизм, окрім цього, може призводити до «розквіту матеріального добробуту, який стирає спогади про кризу» [4, с. 162]. Проте в деспотизму залишається потреба в «актах зовнішнього насильства» для підтримки самого себе. Буркхардт приділяє також увагу «реставраціям», тобто поверненню на політичну сцену в межах однієї країни політичної партії, що колись зазнала поразки. Реставрації, на його думку, становлять небезпеку, оскільки здійснюються після масштабної кризи. Наводиться приклад із давньогрецької політичної практики, пов'язаний з поверненням вигнаних громадян. Але це не принесло щастя ні їм самим, ні цим містам з огляду на наявність нових власників і нового покоління. Як наслідок, робить висновок швейцарський історик, це нове покоління виношує ідею «нового скинення», що призводить до розвитку «духу оновлення».

Концепцію платонівської держави Буркхардт оцінює як «учення, яке дає можливість запобігати кризам». Проте ця, за його визначенням, можливість купується шляхом значної «несвободи». Утопія Платона зникне після початку політичних розбратів між філософами.

Висновки. Отже, аналіз окремих аспектів показників історичних криз як історичного феномену в межах концепції Буркхардта дає нам змогу зробити такі висновки відносно їх впливу на форму політичного режиму періоду античності й раннього Нового часу.

I. Історичні кризи супроводжують еволюцію політичного режиму в Давній Греції, але водночас мають локальний характер.

II. Політичний режим Давнього Риму зміг уникнути справжньої історичної кризи, пов'язаної з «пануванням мас». Проте в Римі відбувалася персоніфікація влади, що є яскравою рисою його політичного режиму.

III. Результатом історичних криз як в античності, так і в ранній Новий час є «деспотичний режим».

IV. Відмінною рисою деспотичного режиму в різних варіаціях є опора на військову силу і навіть підвищення рівня матеріального добробуту. Проте «законна свобода» буде відсутня.

Перспективи подальшого дослідження проблеми полягають у продовженні вивчення на всебічному рівні концепту «історичної кризи» в межах інтерпретації Якоба Буркхардта, оскільки це дає змогу в новому світлі побачити риси добре відомих в українській історіографії концепцій О. Шпенглера та А. Тойнбі. Також продуктивним є застосування концепту «історичної кризи» при аналізі змістових варіацій розвитку італійської політико-правової думки епохи Відродження.

Список використаних джерел

1. Meinecke F. *Jacob Burckhardt, Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Rezension // *Historische Zeitschrift*. № 97.1906. s. 557–562.
2. Dauble R. *Die politische Natur Jacob Burckhardts als Element seiner Geschichtsschreibung*. Diss. Heidelberg, 1929. 150 p.
3. Storig H. J. *Burckhardt als politischer Historiker*. Diss. Würzburg, Hamburg. 1937. 476 p.
4. Burckhardt, J. *Considérations sur l'histoire universelle* / Traduit de l'allemand par Sven Stelling-Michaud, Paris, Edition Allia, 2001. 267 p.
5. Burckhardt, J. *Fragments historiques* / Traduit de l'allemand par Maurice Chevallier, Geneve, Librairie Droz. 1965. 272 p.
6. Burckhardt, J. *La civilisation en Italie au temps de la Renaissance*. Tome I. Trad. de M. Schmitt. Paris, Librairie Plon, 1906. 388 p.
7. Tonella, D. *Jacob Burckhardt: l'historien suisse le plus renommé au monde*. 2018. URL: <https://blog.nationalmuseum.ch/fr/2018/05/jacob-burckhardt-lhistorien-suisse-le-plus-renomme-au-monde/> (дата звернення: 08.12.2024).

References

1. Meinecke F. (1906). *Jacob Burckhardt, Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Rezension // *Historische Zeitschrift*. № 97. s. 557–562. [in German]
2. Dauble R. (1929). *Die politische Natur Jacob Burckhardts als Element seiner Geschichtsschreibung*. Diss. Heidelberg. 150 p. [in German]
3. Storig H. J. (1937). *Burckhardt als politischer Historiker*. Diss. Würzburg, Hamburg. 476 p. [in German]
4. Burckhardt, J. (2001). *Considérations sur l'histoire universelle* / Traduit de l'allemand par Sven Stelling-Michaud, Paris, Edition Allia. 267 p. [in French]
5. Burckhardt, J. (1965). *Fragments historiques* / Traduit de l'allemand par Maurice Chevallier, Geneve, Librairie Droz. 272 p. [in French]
6. Burckhardt, J. (1906). *La civilisation en Italie au temps de la Renaissance*. Tome I. Trad. de M. Schmitt. Paris, Librairie Plon. 388 p. [in French]
7. Tonella, D. (2018). *Jacob Burckhardt: l'historien suisse le plus renommé au monde*. URL: <https://blog.nationalmuseum.ch/fr/2018/05/jacob-burckhardt-lhistorien-suisse-le-plus-renomme-au-monde/> (дата звернення: 08.12.2024). [in French]

Buga Volodymyr,

Doctor of Law, Associate Professor,
Dean of Faculty No. 4

(*Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi*)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0655-5256>

Saranov Sergiy,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of State Legal Disciplines
and Public Administration of the Faculty No. 4

(*Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi*)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7574-0260>

SELECTED ASPECTS OF THE IMPACT OF HISTORICAL CRISES ON THE FORM OF THE POLITICAL REGIME OF ANCIENT AND EARLY MODERN TIMES WITHIN THE FRAMEWORK OF THE CONCEPT OF JACOB BURKHARDT (1818–1897)

The article is sanctified to opening of influence of “historical crises” on the form of the political mode of period of antiquity and early New time within the framework of conception of the Swiss historian of culture Jacob Burckhardt (1818–1897). General description of meaningfulness of scientific heritage of the Swiss scientist is given. Jacob Burckhardt, prominent Swiss historian of culture, got a wide fame, foremost, due to classic work “Culture of Renaissance in Italy”. However creative interests of scientist were considerably wider; reflected, besides other, in a course lectures on the range of problems of motive forces of world history. Concept of “historical crises” opens up Burckhardt in a few variations. The authors of the article carry out the attempt of comparative analysis of influence of historical crises on the form of the political mode of ancient period and in the epoch of early New time within the framework of interpretation of Burckhardt.

The scientific heritage of Jacob Burckhardt, undoubtedly reflected in his course of lectures, is of considerable interest in terms of his assessment of the political regime. This happens within the framework of broader issues related to his assessments of the historical development of the state, religion and culture. It comes from the extremely rare phenomenon of genuine historical crises within the framework of world history. In general, in his opinion, the historical development is progressive. Burckhardt's statement of the loss of freedom in the implementation of various variations of the “despotic regime” is also important. For him, the bearer of the European mental and academic culture of the 19th century, the criterion of the presence or absence of freedom is important. This moment in the course of lectures allows you to better see the significance of the key ideas of his main work, “Culture of the Renaissance in Italy”.

The authors state the importance of familiarizing the issue under study within the framework of Ukrainian historiography with certain aspects of the scientific heritage of Jacob Burckhardt, since this will allow, among other things, to better see the features of the concepts of O. Spengler and A. Toynbee.

Key words: *Jacob Burckhardt, historical crisis, antiquity, early modern times, political regime, world history, state.*

Надіслано до редколегії 15.12.2024